

“והצרים ישבו בה מביאים דאג וכל מכר”

(נחמיה י"ג, טז)

מאת

ב"צ לוריא

איפה ישבו הסוחרים הצורים בירושלים שעליהם מדבר נחמיה?
הנותר זכר לכך?

אחד מן השערים שבחומה הצפונית של ירושלים מוזכר במקורותינו חמש פעמים, ויש בשמו שנויי נוסח, שלכאורה הם נראים קלים, אבל לאמתו של דבר נשתמר בהם זכר לאותם הסוחרים הנכרים שנחמיה נלחם בהם והרחיק אותם מירושלים: (א) מל"ב י"ד, יג — “ויפרץ (יהואש מלך ישראל) בחומת ירושלים בשער אפרים עד שער הפנה ארבע מאות אמה”.

(ב) דבהי"ב כ"ה, כג — “ויפרץ (יהואש מלך ישראל) משער אפרים עד שער הפנה ארבע מאות אמה”.

לאחר פעולות ההרס בא תיקון החומה¹:

(ג) דבהי"ב כ"ו, ט — “ויבן עזיהו מגדלים בירושלים על שער הפנה ועל שער הגיא ועל המקצוע ויחזקם”.

(ד) ירמיהו ל"א, לח — “הנה ימים באים נאם ה' ונבנתה העיר לה' ממגדל חננאל (עד) שער הפנה”.

(ה) זכריה י"ד, י — “וראמה וישבה תחתיה למשער בנימן עד מקום שער הראשון עד שער הפנים ומגדל חננאל”.

בחמשת הכתובים שלושה שמות לשער זה: הפנה — שלוש פעמים, הפונה — פעם אחת והפנים — פעם אחת.

כלל ידוע הוא בחקר מקורות קדומים, שאם יש לנו במקור אחד מלה פשוטה ומובנת ובמקור שני, מקביל לראשון, מלה קשה, שצורתה בלתי שכיחה, יש להתייחס למלה הקשה כנוסח ראשון וקדמון ולזו הקלה והמובנת — כתיקון, כי אין לשבש מלה פשוטה כמו “פנה” ל“פונה” ול“פנים” זאת מבחינה לשונית, ומבחינה מעשית — אין בונים שער בפנת החומה, לא מצאנו כגון זה בשום חפירה של ערים עתיקות בארץ ובארצות השכנות, והדבר מובן מאליו, שהרי פנת היא מקום תורפה של החומה כיון שניתן לתקוף אותה משני הצדדים. לכן בונים בפנת מגדל מורם ובולט מקו החומה, ממנו ניתן להשקיף לשני הצדדים ולראות בהתקרב האויב, ואילו את השער בונים באמצע החומה כשמגדלים בולטים החוצה מגינים עליו.

1 את ההסבר לפעולה זו מביא יוסבי"מ בקדמ. ט', ט', ג' (218—219); “ומשכבש (עזיהו) את כל הארצות עד לגבול מצרים התחיל נותן דעתו על ירושלים. הוא בנה ותיקן את כל חלקי החומה שנפלו, אם מרוב זמן ואם מחמת ההזנחה, שבאה מצד המלכים הקודמים, כמו את החלקים שנהרסו ע"י מלך ישראל, בהכנסו העירה אחרי קחתו את אמציה אביו בשבי”.

על כן לא נוכל לקבל את הנוסח "שער הפנה", אם כי הוא מוזכר יותר פעמים מאשר הכינויים האחרים. עלינו לשחזר משתי הנוסחאות המוזרות את הנוסח הראשון, הקדום; נראה לנו שבצרוף חלקי המלים שער הפנה ושער הפנים נקבל את השם שער הפונים. כלומר שער הפיניקים, הם הם הסוחרים הצורים שישבו בירושלים.

לשער זה היה עוד שם ואף אותו נוכל לזהות לפי מקורותינו ונמצא שהוא קשור במרכולתם של הסוחרים מצור.

לפי מ"ב י"ד, יג ודבה"ב כ"ה, כג רחוק שער הפונים ארבע מאות אמה משער אפרים, הוא שער הגיא; לפי דברי הימים ב' כ"ו, ט הוא השער הקרוב לשער הגיא ולפי ירמיהו ל"א, לח וזכריה י"ד, ט הוא סמוך למגדל חננאל. בתיאור בניין חומות ירושלים ותיקונן (נחמיה ג') הכיוון הוא ממזרח למערב וכאן השער הקרוב למגדל חננאל מצד מערב הוא שער הדגים, ובתיאור חנוכת החומה (נחמיה י"ב, ל) מהלך התודה השניה הוא ממערב למזרח והיא עוברת על שער הדגים ומגדל חננאל. לפי זה ברור ששער הפונים, הסמוך למגדל חננאל לצד מערב הוא שער הדגים הנמצא למערבו של המגדל.

נמצא ששני שמותיו של שער זה קשורים בצורים המביאים לירושלים "דאג וכל מכר".

עוד שם פיניקי, שלישי במספר, נשתמר בסביבה זו. בקרן דרומית-מערבית של הבירה, ששימשה מקום מושבם של מלכי בית חשמונאי עד ימי ינאי, היה מגדל ותחתיו מעבר תת-קרקעי אל הר הבית. הכניסה להר הבית נקראה "שער טדי"² וכנראה שגם המגדל נקרא בשם זה. השם טדי אינו מצוי באוצר השמות של המקרא והספרות שלאחר המקרא. גם לא ידוע מיהו האיש שזכה ושמנו ניתן לאחד משערי הר הבית. השם במקורו הוא יווני ὄσδαίος ויש להניח שהוא שייך לימים שהלשון היוונית קנתה לה שביתה בין היהודים, כלומר: לאחר כיבושיו של אלכסנדר מוקדון, ז. א. לאחר שנת 330 לפנה"ס. לפני כן, בתקופה הפרסית, הוא נקרא בשם מגדל שרשן³ והוא נזכר בספרותנו רק פעם אחת, בסיפור על רצח אנטיגונוס, אחיו האהוב של המלך אריסטובלוס⁴. כשאירע הרצח בש' 104/3, כבר כמעט ונשכח השם מגדל שרשן. יהודה האיסיי, שמעולם לא אירע טעות או זיוף בנבואותיו, ניבא שבאותו יום "ייהרג אנטיגונוס במגדל שרשן" והנה מגדל שרשן (זו קיסריה) רחוק יותר ממהלך יום. לא עברה שעה קלה והגיעה השמועה שאנטיגונוס נהרג במעבר התת-קרקעי של הבירה שאף הוא נקרא מגדל שרשן⁵. מסתבר שהשם שרשן⁶ נדחה על ידי שם יווני, אולי מכוח תרומה שיהודי דובר

- 2 פרטים על שער טדי ר' בית מקרא ל"ו (טבת, תשכ"ט) ע' 5. נחמיה אלוני ניסה לפרש את השם טדי מן הנבטית, ר' ספר האגרון לר' סעדיה גאון, תשל"ל, ע' 409—442, אבל קשה למצוא קשר בין בוני המקדש ושעריו לבין הנבטים.
- 3 בצורתו היוונית: מגדל סטרטון.
- 4 מלח, א', ג', ד—ה וקדמ. י"ג, י"א, א—ב (301—313).
- 5 הוא שמו הפיניקי של המגדל שבמקומו בנה הורדוס את קיסריה.
- 6 שם ידוע כשם של מלכים בצידון.

יוונית תרם לבניין השער. אולם לפניו, בתקופה הפרסית, היה כאן מגדל שישבו בו פיניקים; הוא היה כנראה, חלק מנכסי הקולוניה הפיניקית בירושלים.

עוד שם וזכר לפיניקים בירושלים⁷:

תיאורו המדויק של יוסף בן מתתיהו בדבר מקומו של הטרופיון⁸, הוא העמק המפריד בין העיר העליונה לבין הגבעה שעליה שכנה העיר התחתונה, קובע ללא ספק את איתורו של העמק. אולם התרגום של השם היווני — גיא עושי הגבינה, אינו מגיח את הדעת. וכי מה לתעשית גבינה בירושלים? אם ללמוד מתוך הסתכלות באורח חייהם של הבידואים והפלחים בארץ, הגבינה נעשית במקום המרעה או בסמוך לו והיא מובאת העירה למכירה כשהיא כבר מוכנה. המלאכה היא כה פשוטה שעושים אותה בכל מקום. הובלת החלב על גבי בהמות משא באקלים שלנו ממקומות המרעה לירושלים, כדי שיעשו כאן את הגבינה, אינה מתקבלת על הדעת.

דאלמאן העלה השערה ש"טרופיון" הוא שיבוש של תורפה ושם המקום גיא תורפה. הוא מסתמך על דברי אבא שאול⁹: "שתי בצעין היו בירושלים: התחתונה והעליונה. התחתונה נתקדשה בכל אילו הדברים (במלך, באורים ותומים ובסנהדרין של שבעים ואחד) והעליונה לא קדשה, אלא כשעלו בני הגולה... ולמה הכניסוה? מפני שתורפה של ירושלים היתה ונחה ליכבש משם".

קפטן ווילסון, ראשון לחוקרי ירושלים מטעם פ. א. פ. מעיר בדרך אגב בשעה שהוא מתאר את הטרופיון, כי אפשר שהשם נגזר מן התיבה Tyros — צור¹⁰. ונראה לנו שראויה היא הערה זו לביסוס נוסף, כי אמנם נקרא העמק על שם הצורים. השם טרופיון מיוחס לחלק של העיר שהיה מיושב מימים קדומים; בחפירות שניהל המילטון¹¹ בשנים 8—1937 חשף בעומק של 9—9.40 מ' מפני השער כיום חרסים שייחס אותם לשנים 900—600 לפנה"ס.

העמק הנושא שם זה מתחיל בסמוך לקו פרשת המים, חוצה את שכונת מורשה, עובר דרך שער שכם ודרך שער האשפות ונמשך ברחוב הגיא מתחת לקשת ווילסון, לרגלי הכותל המערבי ודרך שער האשפות יורד העמק, מקיף את עיר היבוסים מצד מערב ונופל לנחל קדרון. במקום שהעמק עובר את שער שכם ונכנס העירה, לפני התחלת רחוב הגיא ושוק הבשמים, הוא מהווה שטח רחב ועמוק, כי מסביב הרחובות גבוהים בהרבה, הוא כעין מכתש ונקרא כך על שם צורתו. זה היה מקומם של הסוחרים הצורים, על כן אומר צפניה¹²: "הילילו יושבי המכתש, כי נדמה כל עם כנען, נכרתו כל נטילי כסף".

מה היתה זכותם של הצורים שהתישבו בירושלים?

7 בנושא זה דנתי במאמר בשם: טרופיון, קולוניה של צורים בירושלים ("סיני", אב—אלול תשי"א ע' רס"ז), אולם שם והיתי את שער הדגים בשער שכם, ואינו כן: שמו המקראי של שער שכם הוא שער הגיא ושער אפרים. שער הדגים עמד בשטח שבין שער שכם לַיְזָה דולורוזה. נתונים לזיהוי מדויק יותר אין בידינו.

8 מלח. ה. ד. א. 9 תוס' סנהדרין ג', ד. צוק 148 (21).

10 Recovery of Jerusalem, p. 7

R. W. Hamilton, Excavations against the North-Wall of Jerusalem, 1937— 11

38, Q.D.A. X (1944), p. 10

12 א', יא.

זה בא כתוצאה של מדיניות ההתפשטות של מלכי פרס בארצות הים התיכון. לפרסים, שליטי העולם בדורות ההם, לא היה כל צי במימי הים התיכון וכדי לקיים את שלטונם במצרים וכדי להלחם ביוון היו זקוקים ליורדי הים הפיניקים. על כן קבעו להם מלכי פרס לקו לשלוט בצור ובצידון בנדיבות. בשכר שרות הצי שהעמידו ערי פיניקיה לרשות מלכי פרס במלחמותיהם בים התיכון העניקו להם מתנות רבות. כך מספר אשמנעזר השני, מלך צידון, בכתובות שעל ארון הקבורה שלו: "אדון המלכים (מלך פרס) נתן לנו את דאר ויפו ארצות דגן האדירות אשר בשדה שרון לפי מידת העצומות אשר עשיתי (מעשי הגבורה במלחמה) והוספון על גבול הארץ להיותן לצידונים עד עולם"¹³. שלטון הפיניקים השתרע על פני כל עמק החוף ונחלותיהם הגיעו עד אשקלון¹⁴.

לפיניקים היו ערים ושווקים גם בפנים הארץ; ידועה הקולוניה של סותרים פיניקים במראשה, עיר ראשית באדום עד ימיו של יוחנן הורקנוס. בכתובות שבקברות המצוריים שנתגלו שם אנו מוצאים את התואר "ראש הצידונים" אשר בעיר¹⁵ ושמות פיניקיים רבים אחרים. הכתובות הן מראשיתה של התקופה ההלניסטית, אבל אפשר להסיק מהן גם על כמה דורות שקדמו לה.

על קולוניה של צידונים בשכם בימי אנטיוכוס אפיפנס מספר יוסף בן מתתיהו¹⁶. צידונים אלה, שהתבללו בשומרונים ובנו אתם יחד את ההיכל על הר גריזים, שימשו כיסוי לכותים, הם קבלו אותם תחת חסותם לבל ייחשבו כיהודים, שעליהם חלו גזירות אנטיוכוס. הצידונים הללו היו ותיקים בשכם ובמכתבים אל המלך הם מדגישים ואומרים: "אנו צידונים לפי מקור מחצבתנו, דבר זה מוכח מהארכיונים שלנו". ואמנם אנטיוכוס קיבל את הסברים וכתב אל ניקנור, כי הצידונים היושבים בשכם לא עשו כל עול, כפי שעשו היהודים, ועל כן הוא מצוה לפטור אותם מגזירותיו ומותר להם לקרוא את שם ציאוס על מקדשם.

גם במקרה זה אפשר להסיק על קדמותו של הישוב הצידוני בשכם; יש איפוא יסוד להניח שהיה קיים בימי שיבת ציון, כמו הישוב הצורי בירושלים.

ליחזקאל תרעומת קשה על הסוחרים הפיניקים, שפרשו את רשתם על הארץ ודלדלו אותה מפוריותה¹⁷: "יהודה וארץ ישראל המה רכליך בחטי מנית ופגנ ודבש ושמן וצרי נתנו מערבך". לכך הגיעו הצורים בדורות קודמים, בימי שלטון בבל, בכוחם הם. בתקופה הפרסית פרח מסחרם עוד יותר, כי מלבד ערי החוף ושטחי ארץ נרחבים בשרון, שסופחו אל מדינות הפיניקים, העניק להם, כנראה, השלטון הפרסי זכויות מיוחדות ושם להם חוצות בערי פנים הארץ¹⁸. חוצות כאלה ידועות

13 התרגום של נחום סלושץ: אוצר הכתובות הפיניקיות, ע' 25.

14 על חלוקת ערי החוף בין צור לבין צידון ראה Kurt Gallig, Die Syrisch-Palästininische Küste nach Pseudo-Skylax, ZDPV 1938, S. 66.

P. Peters, H. Thiersch, Pointed Tombs in the Necropolis of Marissa (1905), 15 p. 38.

16 קדם "י"א, ח' ו' וביתו הרחבה שם "ב, ה', ה'.

17 כ"ה יו.

18 דוגמת החוצות בדמשק שמוכר בן הדד בשעת כניעתו בפני אחאב — מל"א כ', לד.

367 "והצורים ישבו בה מביאים דאג וכל מכר"

במצרים כבר מימי פסמתיך הראשון; כדי להגדיל את סחר ארצו הרשה לפיניקים וליוונים ליסד "מושבות" של סוחרים בארצו.¹⁹

תקיפים היו הצורים שישבו בירושלים ולא נוח היה לנחמיה לדבר אתם קשות ועל כן הוא רב תחילה עם חורי יהודה, שעמדו בקשר אתם. כלפי הרוכלים הנכרים הוא אוהז באמצעי אחר — סוגר את שערי העיר בערב שבת ואינו פותח אותם במשך כל יום השבת. הם עומדים על זכותם ואף כי גורשו הם החורים, כאילו זכות זו של סחר העיר היתה בידם מזמן ואין ליטול אותה מהם. אין ספק שמלבד חילול שבת על ידם, שנגדה נלחם נחמיה; גרמו הסוחרים הצורים צרות רבות אחרות לשבי הגולה והיו דוגמה רעה ומכשילה לבני ירושלים. על השאיפה להפטר מן המכשילים הללו אנו קוראים בדברי יואל: ²⁰ "והיתה ירושלים קדש וזרים לא יעברו בה עוד". הרעיון על שחרורה של ירושלים מן הכנענים הערמומים ובעלי היכולת הרבה חוזר אצל ישעיהו המנחם, הבא לעודד את יושבי ירושלים בימי שפל ודכאון ²¹: "... עורי עורי לבשי עוז ציון לבשי בגדי תפארתך ירושלים עיר הקדש כי לא יוסיף יבוא בך עוד ערל וטמא". הצורים היו לזרה לעם והנביאים קיוו כי יבוא יום ויפטרם מהם. כך יש להבין את דברי זכריה ²²: "ולא יהיה כנעני עוד בבית ה' צבאות ביום ההוא". אין לראות דברי אלה כאוטופיה, רעיון רחוק ותלוש מן המציאות, לדברי הנביא יש תמיד יסוד ארצי ומדיני. ידוע שאנטיכוס השלישי אסר על שאינו יהודי להכנס לפנים המקדש ²³. זכות זו נשמרה גם בימי שלטון רומי ביהודה, כפי שמספר יוסף בן מתתיהו וכפי שמעידות שתי כתובות אוהרה שנמצאו בירושלים. על איסור בואם של זרים לעיר לא ידוע לנו דבר ואם הנביאים מאחלים לירושלים שזרים לא ישבו בה ולא יעברו בה, ודאי שאין הכוונה לאיסור כניסה בכלל, אלא להפטר מאלה שישבו בירושלים בזכויות יתר: הסוחרים הפיניקים.

בסיפוק רב יכול היה נחמיה לכתוב בספר הזכרונות שלו בלשון עבר: "והצורים ישבו בה", כי הוא הצליח לגרש אותם מירושלים למרות מעמדם התקיף וזכויותיהם המוגנות על ידי שלטון פרס. וכשאנו מסכמים לאור דיוננו זה שהצורים ישבו בשער הפונים — שער הדגים, במגדל שרשן ובעמק הצורים — הטרופיון נמצא שהחזיקו בשטח נרחב וחיוני של העיר, ולפי זה נעריך את נצחוננו של נחמיה עליהם פי כמה.

19 ה' י. קליונר, ההיסטוריה של בית שני, ע' 23.

20 ד', יז.

21 ז"ב, א.

22 י"ד, כא.

23 קומ. י"ב, י"ג, ד.